

HZ. PEYGAMBER VE RÂŞİD HALİFELER DÖNEMİNDE ÖZEL İZ VE İŞARET OLARAK KULLANILAN PAROLA VE BAYRAKLAR

*Dr.Mehmet ŞİMŞİR
DİB. Konya Merkez Selçuklu Vaizi*

ÖZET

Haberleşme, devlet ve toplumlar için zaruri bir ihtiyaçtır. Bu gereksinimlerini karşılamak için gizli ve açık şekilde birçok farklı yol ve yöntem geliştirmişlerdir. Kendilerini ifade etmek ya da gizli haberleşmelerini temin için parola ve bayrak da bir usul olmuştur. Devlet ve milletler kelimelere yükledikleri özel manalar ile duygu ve düşüncelerini ifade etmişken, bayrak ve flamaları çeşitli renk ve şekillerle farklı anlamlar için kullanmışlardır. İlk dönem İslam tarihinde de bu uygulamanın birçok çeşitli şekli ile var olduğunu görmekteyiz. Bu çalışmamızda bahsi geçen dönem için bu yöntemler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Haberleşme, Parola, Bayrak, İz, İşaret, Alamet, Flama.

ABSTRACT

Passwords and Flags Which were Used as Special Marks and Signs at the Period of Prophet Muhammad and Rashid Khalifs

Communication is an obligatory requirement for government and societies. To fulfill the requirement, they developed many different tactics and methods in hidden and open form. To express themselves or to provide their hidden communication, password and flag became a method. They express their emotions and thoughts with the special meanings which they loaded to the words. Meanwhile, they used flags and colour flag with the different colours and forms for different meanings. We saw this application with many different forms in the First Period of Islamic History. In this article, these methods are examined.

Key Words: Communication, Password, Flag, Mark, Sign, Symbol, Signal Flag.

GİRİŞ

İnsanlar, aralarındaki iletişimi sağlamak, duygu, düşünce ve olayları aktarmak için çoğunlukla konuşma dilini kullanırlar. Ancak toplum ve devletler, güvenlik ve emniyet kaygısıyla kendi aralarında mahrem kalması gereken bilgileri başkalarının anlamaması için özel manalar yükledikleri, herkes tarafından bilinemeyecek kelime ve işaretlerle haberleşmeyi âdet edinmişlerdir. Bazen de kelimelere normal olarak anlaşılacak mananın ötesinde yükledikleri şifrelerle özel bir bilgiyi kimseye hissettirmeden ulaştırmak istediği şahsa aktarmaktadır.

lar. Bu, istihbarat faaliyetleri içinde önemli bir yöntem olarak kabul edilmektedir. Bu sebeple her bir toplum ve devlet, bu şekilde gizli haberleşmeyi temin için özel parola, iz ve işaret geliştirmiş, farklı renk, şekil ve ebatla bayrak edinmiştir. Kullanılan bazı kelime ve bayraklar, bunların kullanıldığı yer ve zamanlar özel manalar ifade etmiştir. İncelediğimiz İlk dönem İslam tarihi için de bu husus geçerli olmuş, cahiliye dönemi Araplarının kullandıkları özel manalı parola ve şifreler farklı bazı ilaveler ile birlikte İslamî dönemde de kullanılmıştır. Bayraklar için de aynı durum söz konusu olmuş, değişik renk, şekil, ebat ve kullanılma tarzları ile farklı manalar ifade etmişlerdir.

A. ÖZEL İZ VE İŞARET OLARAK PAROLA KULLANIMI

1. Parola Kavramı

Parola, insanların kendi aralarında ya da uzakta olsalar da kendi adamlarıyla, başkalarına gizli kalacak şekilde haberleşmek istediklerinde daha önceden aralarında anlaşmış ve herkesçe bilinmeyecek özel manalar yüklü kelime veya işaretlerle iletişim kurmaları işidir.¹ Parola, gizlilik ortamında insanların birbirlerini tanımalarını ve anlaşmalarını sağlayan bir işaret olarak, tarih içerisinde çokça kullanılan bir yöntem olmuştur. Parola kullanımı özellikle askerî sahada kendisinden vaz geçilemeyecek hayatî bir uygulama, askerlerin gece ya da gündüz birbirlerini tanımalarına yarayacak şifre olarak² sıkça kullanılan bir sistem olmuştur. Bu sebeple tarihe mal olmuş tüm devlet ve milletlerin kendi içlerinde bu şekilde sadece kendilerine has şifreleme sistemleri geliştirdiklerini görmektediriz.

2. Cahiliye Döneminde Parola Kullanımı

Cahiliye döneminde de Araplar, aralarında bazı şifreli kelimelerle konuşurlar ve bununla diğer kavimlerin anlayamayacağı kendi aralarındaki haberleşmeyi temin ederlerdi. Mesela, bir kimse veya topluluğun kendilerine düşmanca davranacağını anladıklarında aralarında parola olarak “Kavedî”, “Bûrî” veya “Sûrî” gibi kelimeler kullanarak tedbirli olmalarını birbirlerine tembih etmiş olurlardı.³

Bazı meselelerde ise dışarıya karşı bir haberleşmeyi gerçekleştirmekten ziyade, kendi içlerinde bazılarının kendi toplumlarındaki üstün mevkilerine işaret etmek için parolalı kullanımlarında bulunmuşlardır. Örneğin, Kureyşin önde gelenleri büyük ta’zim gösterdikleri ve sahip oldukları her şeyi borçlu oldukları Kâbe için ellerinden gelen hizmetleri yapar ve bunu da kendileri için bir övünç vesilesi sayarak Kâbe’nin örtüsünü her yıl değiştirirlerdi. Onu dönüşümlü olarak

¹ Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, Ülke Yay., 10. Bsk., İstanbul, 1994, s.891.

² Kettânî, Abdülhay, (v.1962), Nizâmu Hükümeti’n-Nebeviyye (et-Terâtibü’l-İdâriyye) Dârü’l-Kütübi’l-Arabî, Beyrut, Trz., I/328; Avn, el-Fennü’l-Harbî fi Sadri’l-İslâm, Dârü’l-Maârif, Mısır, 1961. s.254.

³ İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdülmelik, (v.213/828), es-Siretü’n-Nebeviyye, Thk: Mustafa es-Sekkâ ve arkadaşları, c. I-IV, Beyrut, 1966, IV/26-262; Vâkıdî, Ebu Abdurrahman b. Ömer, (v.207/882), Kitâbü’l-Meğazi, nşr: M. Jones, c. I-III, Beyrut, 1984, II/558.

değiştirenlerin anılması ve tanınıp şeref kazanmaları için, o yıl o işi yapanı “İdi” diye anarlar⁴ ve bunu aralarında bu işi yapanın tanınması için parola olarak kullanırlardı.

Cahiliye Döneminde Araplar, normal hayatın akışında da aralarında birbirlerini uyaracak, ani bir durum karşısında yardıma çağırarak özel parolalar da kullanırlardı. Malum olduğu üzere sütannesi Halime, Hz. Peygamber (s)’i teslim etmek üzere getirdiği Mekke’de kaybedince onu her yerde aradı ama bulamadı.⁵ Durumu Abdülmuttalib öğrenince hemen Safâ tepesine çıktı ve “Yâ Âle Ğâlib!” diyerek seslendi.⁶ Bütün Kureyşliler toplanıp gelince “Oğlum Muhammed kayboldu!” dedi. Kureyşliler “Sen hayvanına atla! Biz de seninle birlikte hayvanlarımıza atlayalım, sen bizi harekete geçir, sen denize dalarsan, biz de seninle birlikte dalarız.” dediler.⁷ Burada insanları acilen toplamak üzere kullandığı “Yâ Âle Ğâlib” ifadesi birbirlerini ani ve büyük bir olay için yardıma çağırarak üzere kullandıkları bir parola idi. Kur’an-ı Kerim’de Duhâ suresi 7. ayet-teki “Seni kaybolmuş bulup da yolunu doğrultmadı mı?” ifadenin bu hadiseye işaret ettiği rivayet edilmiştir.⁸

Hz. Peygamber (s)’in yakın akrabalarını uyar emrini ifade eden Şuarâ 214. ayet nazil olunca Safâ tepesine çıkıp, orada yüksekçe bir taşın üzerinden şehâdet parmaklarını kulaklarına tıkayıp, “Yâ Sabâhâh! Ey Kureyş Cemaâti!” diyerek bağırması⁹ olayı da bu konuda mevcut uygulamayı bize çok güzel bir şekilde göstermektedir.* Kureyşlilerin hepsi “Muhammed Safâ tepesinden sesleniyor!” diyerek koşup gelmiş, gelemeyenler de toplantının nedenini anlamak için adamlar göndermişlerdi. Yanına gelen Kureyşliler “Yâ Muhammed! Ne haber var?!” diye sordular.¹⁰ Hz. Peygamber (s); “Benimle sizin haliniz, düşmanı görünce ailesini haberdar etmek için koşmaya başlayan ve düşmanının kendi-

⁴ Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, (v.279/892), Ensâbü'l-Eşraf, nşr: Suheyl Zekkâr-Riyad Zirikî, c. I-XI, Beyrut, 1996/1417, I/133; İbnü'l-Esir, İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem, (v.630/1233), Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe, c. I-VII, 1390/1970, II/71.

⁵ İbn Hişâm, Sîre, I/176; İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, (v.230/844), et-Tabâkâtü'l-Kübrâ, c. I-VIII, Beyrut, 1957, I/112.

⁶ Cahiliye döneminde dâvet parolası böyle idi: İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/116.

⁷ Beyhakî, Delâil, I/144; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/116; İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah, (v.571/1175), Tarihu Dimeski Kebîr, Thk: Ahmed Emin, Ahmed Zeyni, İbrahim el-Ebyarî, c. I-XIX, Kâhire, 1949, I/379; Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, (v.990/1582), Târîhu'l-Hamîs fi Ahvâli Enfesi Nefîs, c. I-II, Beyrut, Trz., I/227-228.

⁸ Belâzurî, Ensâb, I/95; Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, (v.538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil, Beyrut, 1977, IV/264-265; Kurtubî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed, (v.671-1273), el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1995, XX/97-98; İbn Kesîr, Bidâye, II/277.

⁹ Ahmed b. Hanbel, (v.241/855), Müsned, c. I-VI, Mısır, 1313, I/307; Taberî, Ebü Câfer Muhammed b. Cerîr, (v.310/992), Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Rüsûl ve'l-Mülûk), c. I-XII, Beyrut, Trz., II/216; İbnü'l-Cevzî, el-Vefâ bi Ahbâri'l-Mustafâ, I/183; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/60; Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (v.748/1347), Târîhu'l-İslâm, c. I-II, By., 1974, s.144; İbn Kesîr, Bidâye, III/38; Diyarbekrî, Târîh, I/288.

* Yâ Sabâhâh!; “Düşman tarafından kuşatıldık, sarıldık, sabah vakti gelip çattı, hemen çarpışmaya hazırlanın!” gibi anlamlara gelir. bkz. İbnü'l-Esir, Kâmil, I/6-7.

¹⁰ İbn Sa'd, Tabakât, I/200; Ahmed b. Hanbel, I/281; Belâzurî, Ensâb, I/121.

sinden önce ailesini yetiştirip zarar vermesinden korkarak “Yâ Sabâhâh!” diye bağırarak bir adamın haline benzer. Ne dersiniz, ben size şu dağın eteğinden veya şu vadiden sizi yağmalamak isteyen bir takım atlıların çıkıvereceğini yahut akşama sabaha, düşman baskınına uğrayacağınızı haber verirsem, beni tasdik eder, doğrular mısınız? diye sordu. “Evet, seni tasdik eder doğrularız, çünkü seni her zaman doğru söyler bulduk, sende hiçbir yalana rastlamış değiliz.” dediler. Bunun üzerine Hz. Peygamber (s) her kabilenin ismini tek tek zikrederek onları uyardı, ama hepsi kayıtsız kalarak dönüp gittiler. Ebû Leheb ise ağır hakaret ve bedduâ ederek oradan ayrılmıştı.¹¹ Konumuz açısından bu rivayette önemli olan kullanılan parola ile bir şehir halkının çok kısa bir sürede çok önemli bir haber verileceğini anlayarak sesin sahibinin yanına koşuşmalarıdır. O günün şartlarında bu parola bir toplum için bugün kullandığımız âdeti bir tehlike sireni etkisinde olmuştur. Acil bir durum ilânidir. Kısa sürede gerçekleşen bu haberleşme ile hayatî tedbirler alınabilmektedir.

3. Hz. Peygamber (s) Döneminde Parola Kullanımı

Cahiliye döneminde haberleşme alanında kullanılan bu parola sistemini ve bunun önemini iyi bilen Hz. Peygamber (s), idaresinin her döneminde bu yöntemi birçok değişik şekli ile kullanmıştır. O'nun bir gazaya gitmek isteyince, gideceği ciheti ve maksadını tevriyeli kelimeler içinde gizlemeyi âdet edinmesi,¹² savaşlardaki kod isim ve parola uygulaması,¹³ savaşlarda orduların bünyesinde yer alan kabile veya birliklere ayrı ayrı birer parola tespit etmesi¹⁴ bu tecrübelerinden kaynaklanmaktaydı.

Müslümanların topyekûn ilk savaşı olan Bedir savaşında Hz. Peygamber (s) “Melekler alâmetlidirler, sizler de kendinize alâmet yapınız” buyurunca mücahitler, miğferlerine, takkelerine alâmetler taktılar.¹⁵ Bunlardan; Hz. Hamza kuş kanadı, Hz. Ali ak yün, Zubeyr b. Avvâm başına sarı bir bez, Ebû Dücâne kırmızı bez, Ukbe b. Âmir de miğferinin üzerine yeşil bir bezi alâmet olarak bağladılar.¹⁶ Aynı şahıslar kendilerini ifade ettikleri bu alâmetleri başka savaşlarda da kullanmışlardır. Uhud savaşında da aynı alâmetleri taktıkları rivayetlerde mevcuttur.¹⁷ Bedir savaşında Muhacirlerin parolası “Yâ Benî Abdirrahman!”, Hazrecli-

¹¹ İbn Sa'd, Tabakât, I/200; Ahmed b. Hanbel, I/281; Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (v.256/870), el-Câmiu's-Sahih, c. I-VI, Dimaşk, 1992, Tefsîr, Sebe', 2, Menâkib, 13, Tefsîr, Tebbet, 2-3; Müslim, İmân, 193; Belâzurî, Ensâb, I/120-121; Taberî, Târîh, II/216; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/60-61; Zehebî, Târîh, s.146; İbn Kesîr, Bidâye, III/38.

¹² İbn Hişâm, Sîre, IV/39.

¹³ bkz. Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, II/87 vd.; Mâverdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, (v.450/1058), el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Âyâtü'd-Dîniyye, Kâhire, 1973, s.44.

¹⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/38; Taberî, Târîh, III/293; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî, (v.852/1313), el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe, Thk: Ali Muhammed el-Becavî, c. I-IV, Kâhire, 1970, I/83; Hz. Peygamber ve ilk üç Halife döneminde kullanılan parolalar hakkında geniş bilgi için bkz. Kettânî, et-Terâtübü'l-İdâriyye, I/327-329.

¹⁵ Vâkıdî, Meğâzî, I/75-76; İbn Sa'd, Tabakât, II/16.

¹⁶ Vâkıdî, Meğâzî, I/76; İbn Sa'd, Tabakât, III/23, 103; Taberî, Târîh, II/283.

¹⁷ Vâkıdî, Meğâzî, I/259.

lerin parolası “Yâ Benî Abdillâh!”, Evsîlilerin parolası “Yâ Benî Ubeydullah!” idi.¹⁸ Müslümanların genel parolası ise “Yâ Mansûr! Emit”¹⁹ veya “Ehad! Ehad!” idi.²⁰ Müslümanların Uhud savaşındaki parolaları, “Emit: Öldür, Emit: Öldür!” sözleri idi.²¹ Uhud’da müşriklerin parolası ise “Yâ Le’l-Uzza!, Yâ Le Hubel!” idi.²² Benî Mustalık, Hayber ve bunlardan başka birçok seferde de Müslümanların parolaları genel parola özelliği taşıyan “Yâ Mansur! Emit! Emit!” idi.²³ Hz. Peygamber (s)’in değişik zamanlarda kullandığı parolalar şunlardır: “Ey Bütün Hayırları Lut-feden” (Yâ Külle Hayrin!)²⁴, “Ey Bakara Suresi Yârânları (Yâ Ashâbe Sûrati’l-Bakara)”, “el-Haram/el-Helal”, “Yâ Mansûr! Emit!.” Onlar bu kelimeyi gece karanlığında birbirlerini tanıyabilmek için işaret yapmışlardı. “Hâmîm, yardım olunmasınlar! (Hâmîm, Lâ Yunsarûn!)” parolası da Huneyn de kullanılmıştı.²⁵ Hz. Peygamber (s)’e göre kod isim veya parola, asker in ordu kumandanı üzerindeki haklarındandı.²⁶ Çünkü asker in emniyet ve güvenliğinden kumandan sorumluydu.

Hz. Peygamber (s) Müslüman olan yeni şahıs ve kabilelere onlara has kalacak ve Müslümanlar arasında artık bu şekilde tanınacakları parolalar tespit etmiştir. Abs oğullarından on kişi Müslüman olup, Medine’ye yerleştiklerinde Hz. Peygamber (s) onlara savaşlarda aralarında parola olmak üzere “Yâ Aşere! Ey Onlar!” kelimesini tespit etti.²⁷ Cüreş kabilesine de “Mebrûr” sözünü savaş parolası olarak vermiştir.²⁸ Hayber kuşatması esnasında Hz. Peygamber (s)’e gelerek Müslüman olan ve ittifak yapan Devs kabilesine de parola olarak kendi istekleri üzerine “Yâ Mebrûr!” sözünü parola tayin etmiştir.²⁹ Yine Hz. Peygamber (s) çoğu savaşta Müslümanların güvenliği için kod isim de kullandırmıştır. Urve b. Zübeyr’in babasından naklettiği şu rivayet, Hz. Peygamber (s)’in bu konudaki tutumunu bize göstermektedir: “Şüphesiz Allah’ın Rasûlü muhacirlere kapalı isim olarak Abdurrahman Oğulları, Hazrec kabilesine Abdullah Oğulları,

¹⁸ Vâkıdî, Meğâzî, I/71; İbn Sa’d, Tabakât, II/14; İbn Kesîr, Bidâye, III/274.

¹⁹ Vâkıdî, Meğâzî, I/71-72; İbn Sa’d, Tabakât, II/14; Diyarbekrî, Târîh, I/378.

²⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/287; İbn Kesîr, Bidâye, III/274.

²¹ İbn Hişâm, Sîre, III/72; Vâkıdî, Meğâzî, I/234; Belâzurî, Ensâb, I/317; İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, (v.456/1063), el-Fasl fî’l-Milel ve’l-Ehvâl ve’n-Nihâl, Dârü’l-Maarîfe, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan, 1975-1395, s.160.

²² Vâkıdî, Meğâzî, I/239; İbn Sa’d, Tabakât, II/42.

²³ İbn Hişâm, Sîre, III/306, 342; Vâkıdî, Meğâzî, I/407; İbnü’l-Esîr, Üsdü’l-Ğâbe, II/463; İbn Seyyidî’n-Nâs, (v.734/1333), Uyûnu’l-Eser fî Fünûni’l-Meğâzî ve’s-Şemâilî ve’s-Siyer, Dârü’l-Ma’rîfe, c. I-II, Beyrut, Trz., II/95; İbn Kesîr, Bidâye, IV/158, 181.

²⁴ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/87.

²⁵ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/88; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş’as, (v.275/888-89), Sünen, c. I-IV, Hims, 1969/1388, Cihâd, 71.

²⁶ Kettânî, et-Terâtîbü’l-İdâriyye, II/89.

²⁷ İbn Sa’d, Tabakât, I/295-296.

²⁸ İbn Sa’d, Tabakât, I/338; Halebî, İnsânü’l-Uyûn, III/262.

²⁹ İbn Sa’d, Tabakât, IV/239; Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâburî, (v.405/1015), Müstedrek, c. I-IV, Riyad, Trz., III/259-260.

Evs kabilesine Ubeydullah Oğulları, kendi atına da Allah'ın atı ismini verdi."³⁰ Diyebiliriz ki; O'nun şahıslar için kod isim, topluluk ve aşiretler için parola uygulaması hem düşmanın haber almasını engelleme hem de kendi aralarında Müslümanların birbirlerini tanıması, rahat ve güvenli bir haberleşmenin sağlanması, aynı zamanda tedbirli bir ilerleyiş, sonuçta da kesin bir zafere ulaşma amacına yönelikti.

Hendek savaşında Yahudilerden Benî Kureyza'nın kendilerini arkadan vurmaya üzere düşmanlarla işbirliği faaliyetlerine girdikleri Zübeyr b. Avvâm'ın istihbaratı ile kesinleştiğinde³¹ Hz. Peygamber (s) durumu resmen tespit ve bu davranışlarından vazgeçmeleri uyarısını yapmak üzere ashaptan Sa'd b. Muâz, Sa'd b. Ubâde, Abdullah b. Revâha ve Havvât b. Cübeyr'den oluşan bir heyeti Benî Kureyza'ya göndermiştir. Yapılan görüşmeler sonunda onların bu ihanet işinden vazgeçmeyecekleri anlaşıldı. Heyet bu durumu Hz. peygamber (s)'e haber vermek üzere geri döndüklerinde "Adal ve Kâre" dediler.³² Bu; Adal ve Kâre kabilelerinin ihanet ve gaddarlıklarına bir telmihte bulunarak durumu şifreli bir şekilde ifade etme gayesine mâtuftu. Çünkü halk zaten büyük bir harbin ortasında zor durumda idi. Bir de şehir halkından bir gurubun ihanet haberini almaları halkı tümünden ye'se düşürebilirdi. Bu yüzden Hz. Peygamber (s)'in anlayabileceği şifreli bir haber iletim metodu kullanılmıştır.

Müşrikler Zâtu'l-Garâd bölgesinde içerisinde Hz. Peygamber (s)'in develerinin de bulunduğu sürü üzerine baskın yapıp çobanlarını da şehit ettiklerinde Seleme b. Ekvâ, Hz. Peygamber (s)'in uşağı Rebâh'a, Talha b. Ubeydullah'a vermesi ve onun da hızla haberi Hz. Peygamber (s)'e ulaştırması için bir at verdi. Haberin tüm yönleri ile ulaşması için atlı süvari ile yola çıkmışken Seleme, Seniyyetü'l-Vedâ tepesine çıkarak Medine'ye yönelmiş ve sesini şehirdekilerin duyabileceği bu yerde üç kere, "Yâ Sabâhâh! Baskına uğradık, yetişin! Baskın var! Savaş var!" diye bağırılmaya başladı.³³ Daha önce de ifade ettiğimiz gibi "Yâ Sabâhâh!" tehlikeli bir durum olduğunu ifade eden bir parola olarak kullanılmıştır. Bu nidânın şehirde duyulması üzere herkes "Baskın var, yetişiniz, yetişiniz!" diye bağışmaya başlamıştı. Hz. Peygamber (s) de hemen bir süvari birliği hazırlayarak baskıncıların üzerine çıkarmıştır.³⁴

Hz. Peygamber (s), Gâlib b. Abdillâh el-Leysi'yi Meyfâ bölgesine Uvâl ve Abdî Sa'lebe kabileleri üzerine bir birlik ile gönderdiğinde de kendi isteği ile o bölgeleri iyi bildiğini ifade eden Habeşli ve yeni Müslüman olmuş olan Yesâr'ı kılavuz tayin etmişti. Onun kılavuzluğu ile gizli geçitlerden bu kabile mensup ve

³⁰ Mâverdi, Ahkâmü's-Sultaniye, s.44; Ebû Dâvûd, Cihâd, 71; Kettânî, et-Terâtîbü'l-Idâriyye, II/89.

³¹ İbn Sa'd, Tabakât, III/105; Ahmed b. Hanbel, III/305; Buhârî, Cihâd, 40, Meğâzî, 29; Müslim, Fezâilü's-Sahâbe, 48.

³² İbn Hişâm, Sîre, III/233; Vâkîdî, Meğâzî, II/459.

³³ Vâkîdî, Meğâzî, II/539; İbn Sa'd, Tabakât, II/82; Ahmed b. Hanbel, IV/52; Buhârî, Cihâd, 166; Müslim, Cihâd ve's-Siyer, 131.

³⁴ İbn Hişâm, Sîre, III/294; Vâkîdî, Meğâzî, II/541-542; İbn Sa'd, Tabakât, II/80.

gözcülerinin hiç farkına varamadıkları bir şekilde o mıntıkaya sızmışlar, komutan Gâlib'in emri ile "Tekbir" getirerek hücumla geçmişlerdi. Gâlib b. Abdillâh, "Ben Tekbir getirdiğimde siz de Tekbir getirin ve hücumla geçin!" demişti.³⁵ Bu "Tekbir" yapılacak ani bir baskında hem Müslümanların birlikte hareket etmelerini sağlamış, hem de düşmana bir baskın yapıldığını haber veren parola olmuştur. Gâlib b. Abdillâh, görevlendirildiği başka seriyelerde de bu metodu kullanmıştır. Benî Mürre üzerine gönderildiğinde de bu parolalı sistemi devam ettirerek aynı şekilde, "Ben Tekbir aldığım zaman siz de Tekbir alın!" demiş ve Tekbir'i ile birlikte mücahitler de tekbir getirerek hücumla kalkmışlardır.³⁶ Mekke'nin fethi esnasında da Müslümanlar "Tekbir" kelimelerini parola olarak kullanmışlardır. İslâm ordusu yol boyunca ve düşmana saldırırken Tekbir'i dilinden düşürmemiştir.³⁷ Bu tutum hem kendileri için coşturucu bir parola hem de düşman için korku salan haber niteliğindedir. Mekke fethinden hemen önce Ebû Süfyân'ın önünden geçerken tüm aşiret ve kabileler hem korku vermek hem de Müslümanlıklarını ifade etmek üzere üç kere tekbir getirerek geçmişlerdir. İslâm ordusu Mekke'ye girmeden evvel istihbarat için yola çıkmış olan Ebû Süfyân yakalanmış ve İslâm ordusunun yanına getirilmişti.³⁸ İşte Ebû Süfyân'ın, Hz. Peygamber (s)'in "dağ geçidinde tutun, Müslümanları seyretsin!" emri ile durumu tam kavraması ve gerisindekilere haber vermesi ve onları direnişten vazgeçirmesi için bu gövde gösterisine müracaat edilmiştir. Tekbir'in İslâm ordusu için bir parola niteliğinde olması Hz. Peygamber (s) dönemi ile başlamış ve halifelerin de ordular için tayin ettiği, komutanların harp için mutlaka kullandığı bir yöntem haline almıştır. Hz. Ömer döneminde komutanlar bu yöntemi sürekli kullanır hale gelmiştir. Kâdisiye'de başkomutan Sa'd askerlerinden, kendisi emretmeden hiçbir askerinin safını terk etmemesini isteyerek şöyle demiştir: "Mevzilerinizde sebat ediniz. Öğle namazından sonra ben dört Tekbir getireceğim, sizler de getiriniz. İlk Tekbir'de savaşa hazır olun, ikinci Tekbir'de silahlarınızı hazırlayın, üçüncü Tekbir'de süvariler önden ilerlesin ve dördüncü Tekbir'i işittiğinizde düşman üzerine atılın!"³⁹ Kâdisiye savaşı devam ederken Şam'dan Hâşim b. Utbe komutasında gönderilen Irak askerlerinin öncü kuvvetler komutanı Ka'ka' b. Amr, bin atıyla ilerleyip Kâdisiye'ye yaklaştığında askerleri topladı. Her on askerini bir takım yaparak göz görecek kadar ara ile Kâdisiye'ye sevk etti. Kendisi de gelerek savaşan askerlere selam verip, geriden takviye kuvvetlerinin gelmekte olduğunu müjdeledi. Ka'ka' b. Amr'ın

³⁵ Vâkıdî, Meğâzî, II/138; İbn Sa'd, Tabakât, II/31; Taberî, Târîh, III/99; İbn Seyyidî'n-Nâs, Uyûn, II/147.

³⁶ Vâkıdî, Meğâzî, II/724; İbn Sa'd, Tabakât, II/126; İbn Seyyidî'n-Nâs, Uyûn, II/151; Zehebî, Târîh, s.374.

³⁷ Buhârî, Cihâd, 130.

³⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/818; Vâkıdî, Meğâzî, II/818-819; Buhârî, Meğâzî, 48; Taberî, Târîh, III/116-117; İbn Seyyidî'n-Nâs, Uyûn, II/170; İbn Kesîr, Bidâye, IV/292; İbn Kayyım el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, (v.751/1350), Zâdü'l-Meâd, Matba'a ve Mektebe Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, c. I-IV, Mısır, 1369/1950, II/184.

³⁹ Taberî, Târîh, II/410; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/432.

askerleri geriden takım takım gelerek Tekbir aldıkça tüm askerler de Tekbirler getirdiler. Bu hem Müslüman askerlere, hem de İranlılara çok sayıda takviye kuvvet geldiği intibainı vererek, İslâm askerlerinin moralini yükseltmiş, düşman askerlerininkini ise çökertmiştir.⁴⁰ Aynı usul Buveyb'de Müsennâ tarafından da tatbik edilmişti.⁴¹

Tekbir'in bu şekilde değişik tarz ve amaçlara yönelik parola olarak kullanıldığı gibi "Lâ İlähe İllallah" kelimesi de Müslümanların kendi aralarında kullandıkları bir parola olmuştur. Hatta bir açıdan Müslümanlığın bir işareti olarak kullanılmıştır. Bir seriyye esnasında karşıdaki kimse çatışmanın şiddetlendiği bir sırada "Lâ İlähe İllallah" demesine rağmen, Müslüman olduğunu gösteren bu parola niteliğindeki cümleyi korkusundan söylediği kanaati ile onu öldüren Üsâme b. Zeyd'in haberi Hz. Peygamber (s)'e ulaştığında O, bu durumdan son derece üzülmüştür. "Ey Üsâme! Lâ İlähe İllallah, diyen bir kimseyi öldürdün ha!" demiş ve bunu o kadar çok tekrar etmiştir ki, Üsâme kendisini haklı göstermek için "Yâ Rasûlallah! O bunu ancak silahtan korktuğu için söylemiştir"⁴² demesine rağmen Hz. Peygamber (s): "Kalbini yarıp da baktın mı?" diye ısrarla sormalarına devam edince Üsâme, "Keşke bugünden önce Müslüman olmamış olsaydım da Rasûlallah'ın bu itâblarına uğramasaydım!" demiştir.⁴³ Bu "Lâ İlähe İllallah" sözü evrensel bir parola olmuş, bu parolaya hürmeten onu söyleyen bir kimse ne için söylediği araştırılmaksızın Müslüman kabul edilmiştir. Bu sebeple bu parolayı söyleyen bir kimsenin öldürülemeyeceğini Hz. Peygamber (s) kesin hükme bağlamıştır.⁴⁴

Mekke'nin fethinden sonra gerçekleşen Huneyn Gazvesi'nde Müslümanlar ilk etapta bozguna uğrayıp bu haber Mekke'ye ulaştığında Mekke'de yeni Müslüman olmuş bazı Kureyş ileri gelenleri önce sevindiler, ama daha sonra Müslümanların yerine kendi üzerlerine Hevâzinlilerin hâkim olmasını da kabullenemeyerek araştırmaya koyuldular. Bu sırada Müslümanların birbirlerine parola olarak "Ey Abdurrahmanoğulları!", "Ey Abdullahoğulları!" kelimelerini kullandıklarını duyunca rahatladılar ve Safvân b. Ümeyye, "Muhammed gâlib gelecektir, bu onların savaştaki parolalarıdır" dedi.⁴⁵ Bu, "savaş henüz bitmedi, devam ediyor!" manasına gelmekte idi. * Bu şifreli bilginin Mekkeliler tarafından biliniyor olması ve gelen mağlubiyet haberlerine rağmen yine de İslâm ordusunun zaferi ile sonuçlanabileceği kanaatini taşımalarına sebebiyet vermesi açısından

⁴⁰ Taberî, Târîh, II/413; Ahmet Cevdet Paşa, (v.1312/1895), Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Bedir Yay., İstanbul, 1981, I/362; Avn, el-Fennü'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.250-251.

⁴¹ İbnü'l-Esir, Kâmil, II/405.

⁴² Müslim, Meğâzî, 45.

⁴³ İbn Hişâm, Sîre, IV/271; Vâkıdî, Meğâzî, II/725; Ahmed b. Hanbel, V/200; Buhârî, Meğâzî, 12, Diyât, 2; Müslim, İmân, 159.

⁴⁴ Buhârî, Diyât, 6; Müslim, Kasâme, 25.

⁴⁵ Zehebî, Târîh, s.481.

* Savaş anındaki bu yaşananlarla ilgili olarak bkz. İbn Hişâm, Sîre, IV/86; Vâkıdî, Meğâzî, III/910; Taberî, Târîh, III/128; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/263; İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, II/190; İbn Kesîr, Bidâye, IV/327; Halebî, İnsânü'l-Uyûn, III/70; Beyhakî, Delâil, V/131.

son derece önemlidir. Bu durum onların Müslümanlara o anda ihanet etmelerine engel olmuştur. Huneyn'de ilk anda bozguna uğrayan İslâm ordusuna Hz. Peygamber (s)'in kendisi ve güçlü sesinden dolayı münâdî olarak emrettiği Hz. Abbâs, "Yâ Ashâbü's-Semûre!" diye bağırınca bunu işitenler birbirlerine kendi parolaları ile seslenmeye başladılar. "Ey Ensâr! Ey Benî Hâris b. Hazrec!, Ey Hazreciler!, Ey Esviler!, Yâ Bâbı Abdarrahman!, Yâ Ubeydullah! vs." bunlar orduyu teşkil eden ayrı birliklerin kendileri için olan parolaları, "Ashâbü's-Semûre" ise genel bir parola niteliğinde idi. Bu haberleşme ile dağılan ordu birden toparlanmaya başlamıştır.⁴⁶

Tüm zamanlarda Müslümanlar için evrensel bir parola olarak uygulamaya konulmuş ve Müslümanlar var oldukça devam etmesi dinin şîârı kabul edilmiş selam ve ezan, incelediğimiz parola konusunda önem arz etmektedir. Hicretten sonra Medine'de Müslümanlara namaz vaktini haber edecek, önemli olayları ilân için insanların mescide dâvetini gerçekleştirecek bir uygulama arayışı içerisinde iken çeşitli ilân etme, haber verme şekilleri ve parolalar teklif edilmiştir. Zira o dönemde insanlar dâvetsiz olarak bir araya toplanır, bekler dururlar ve işleri aksardı.⁴⁷ Hz. Ömer'in teklifi, Hz. Peygamber (s)'in emri ile bazı vakitlerde Bilâl'in "es-Salâte Câmiaten" diye nidâ ederek insanlar arasında dolaştığı olurdu.⁴⁸ Bu uygulamanın yetersizliği sebebi ile bazı kimseler; Hıristiyanlar gibi çan çalınsin, diğer bazıları, Yahudiler gibi boru üflensin, kimileri yüksekçe bir yere ateş yakılsın veya bayrak çekilsin teklifinde bulundular. Ama Hz. Peygamber (s) bunları Hıristiyan, Yahudi ve Mecûsî âdetleri,* dinî birer gelenek olması sebebiyle kabul etmedi, itiraz etti.⁴⁹ Tüm bunlardan sonra Abdullah b. Zeyd ve Hz. Ömer'in rüyada gördüklerini söyledikleri, Hz. Peygamber (s)'e de vahiy olarak bildirilen günümüzde hâlâ İslâm'ın bir parolası olarak devam eden ezan cümle-

⁴⁶ Zührî, Meğâzî, s.92; İbn Hişâm, Sîre, IV/87; Vâkıdî, Meğâzî, III/898; Ahmed b. Hanbel, I/207; Taberî, Târih, III/129; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/264.

⁴⁷ Buhârî, Ezân, 1; Müslim, Salât, 1; Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (v.279/892), Sünen, Thk: Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî İbrahim, es-Sünen, By., Trz., Salât, 139; Nesâî, Ezân, 1.

⁴⁸ İbn Hişâm, Sîre, II/154; Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm San'ânî, (v.211/826), el-Musannef, nşr: Habiburrahman el-Azamî, c. I-XI, Beyrut, 1970, 1/457; Ahmed b. Hanbel, II/148.

* Başka Arap kabilelerinden o dönem için benzer uygulamaların olduğunu görmekteyiz. Örneğin, Hz. Peygamber (s)'in dâvet mektubu Necranlılar'a ulaştığında ne yapacaklarına karar vermek üzere, Necran Uskufu, kiliselerde çanlar çaldırıp, ateşler yaktırıp, çullar asarak insanların meydana toplanmalarını sağladı. Bu metot onların öteden beri önemli bir haberin duyurulmasında, korkulu, tehlikeli bir hadisenin insanlara iletilmesinde kullandıkları bir metottu. Yetmiş köy, yirmi bin savaştı ve tüm halk toplandı ve Medine'ye bir heyet göndermeye karar verdiler. Necran Hıristiyanlarının bu temsilcileri H.10./M.632 yılında Medine'ye geldiler. bkz. Taberî, Târih, III/163; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/293; İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremiyetü'l-Mağribiyyi (v.808/1405), Tarihu İbn Haldun bi Kitâbi'l-İberi ve'd-Divânî'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Eyyâmî'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berberi ve men Âsâruhum min Zevi's-Sultânî'l-Ekber, Menşûrâtu Müesseseti'l-A'lâi'l-Matbûat, Beyrut, 1981-1391, II/57; Semhûdî, Nureddin Ali b. Ahmed, (v.911/1505), Vefau'l-Vefa bi Ahbari'l-Mustafa, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamit, c. I-IV, Daru'l-Kütübi'l-İlimiyye, Beyrut, 1984, I/317.

⁴⁹ Beyhakî, Sünen, I/390; Bedrüddin Aynî, Umdedü'l-Kari, c. I-XXV, Beyrut, Trz., V/103; Ebû Dâvûd, Salât, 27.

leri ile ilân geleneği başlamış oldu.⁵⁰ Hz. Peygamber (s) bu parolayı sesi gür ve güzel olduğu için Bilâl'e emretti, o dönem için Medine'nin en yüksek evi olan Zeyd b. Sâbit'in annesi, Nevvâr hatunun evinin damında, mescidin ezan okunacak yüksek bölümü yapılmaya kadar okunmaya devam edildi.⁵¹ Bu uygulama sadece Müslümanlara has bir parola olmuş, bir benzeri olmadığından ezan sesinin işitildiği bölge halkının Müslüman olduğu anlaşılır hale gelmiştir. Bunun özellikle günümüzden önceki dönemler için savaş anlarında önemi çok büyük olmuştur. Zira bir beldeye harp baskını yapmadan sabah ezanının duyulup duyulmayacağı beklenir, işitilince baskın yapılmazdı. Bu, Hz. Peygamber (s)'in emri idi.⁵² Yine başka bir emri de şöyle idi: *"Bir mescit gördüğünüz veya müezzinin ezanını işittiğiniz zaman, oradan hiç kimseyi öldürmeyiniz!"*⁵³

Tekbir ve Tevhid kelimeleri ile ezanın Müslümanlar arasında evrensel parolalar olarak kullanıldığı gibi selamın da kendilerine has bir işaret olarak kullanıldığını görmekteyiz. Selam, diğer milletlerin kendilerine has olan selamlaşmalarından farklı,⁵⁴ ayırt edici bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu hali ile selamlaşmanın ta yaratılışın ilk gününden itibaren Allah'a inanan kulların aralarında kullanacakları bir alamet olarak tespit edilmiş olduğunu görmekteyiz. Şöyle ki; Allahu Teâlâ Hz. Âdem'i yarattığı ilk anda kendisi için önemli bilgileri öğretirken, ondan meleklerle giderek "es-Selâmu Aleyküm" diye hitap etmesi ve onların vereceği cevabı iyi öğrenmesi, zira bu karşılıklı mükâlemenin bundan sonra kıyamete kadar zürriyetinden gelen inananlar tarafından kullanılacak bir uygulama (parola) olacağı ifade edildiği, bu emir üzere Hz. Âdem'in vermiş olduğu selama karşılık meleklerin "es-Selâmu Aleyküm ve Rahmetullâhi" dedikleri kaynaklarımızda aktarılmaktadır.⁵⁵ Rivayette geçen "Selam" kelimesi, Arapça "S-l-m" kökünden gelmektedir. Açık ve kapalı bütün afetlerden, noksanlıklardan, kerih görülen şeylerden selamet bulma, emin olma manalarında bir mastardır.⁵⁶ Kelime manası olarak; "Dikeni ve meyvesi olan, afetlere, şiddetli rüzgâra, sele karşı dayanıklı, büyük ve kuvvetli ağaç" anlamına geldiği de ifade

⁵⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/155-156; Ahmed b. Hanbel, IV/43; Abdurrezzâk, el-Musannef, 1/456; Belâzurî, Ensâb, I/273; Ebû Dâvûd, Salât, 28; Tirmizî, Salât, 142.

⁵¹ İbn Hişâm, Sîre, II/156; Buhârî, Ezân, 2, 3; Müslim, Salât, 3; Ebû Dâvûd, Salât, 33; İbn Sa'd, Tabakât, VIII/420.

⁵² Buhârî, Ezân, 6; Ebû Dâvûd, Cihâd, 98; Tirmizî, Siyer, 48.

⁵³ İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Muhammed el-Küfî, (v.235/849), Musannef İbn Ebî Şeybe, Thk: Kemal Yûsuf, Riyad, 1409, XII/367; Ahmed b. Hanbel, III/448-449; İbnü'l-Esir, Üsü'l-Ğâbe, IV/352-353; İbn Kesîr, Bidâye, IV/315.

⁵⁴ Buhârî, İsti'zan, 22, Müslim, Selam, 6, 13; Ebû Dâvûd, Edeb, 149; Tirmizî, İsti'zan, 12; İmam Mâlik, Mâlik b. Enes, (v.179/795), el-Muvatta, nşr: Abdülbâki Muhammed F., c. I-II, Kâhire, 1951, Selam, 3.

⁵⁵ İbn Sa'd, Tabakât, I/31; Ahmed b. Hanbel, II/315; Buhârî, Enbiya, 1; Müslim, Cennet, 28; Taberî, Târîh, I/48; İbnü'l-Esir, Kâmil, I/30; İbn Kesîr, Bidâye, I/87.

⁵⁶ Râgîb, el-İsfehânî, Ebû'l-Kâsım, Huseyin b. Muhammed (v.502/1108), Müfredât Elfâzı'l-Kur'an, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004, s.268; Kurtubî, el-Câmi li Ahkâmî'l-Kur'an, III/435; Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), Mefâtihu'l-Gayb, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990, V/146.

edilmektedir.⁵⁷ Aynı zamanda bu kelime tahiyye yani selamlaşma, barış,⁵⁸ açık ve gizli tehlikelerden emin olma,⁵⁹ berat, kurtuluş ve afiyette olma, içerisinde boş ve yalan söz olmayan, emân⁶⁰ manalarına da gelmektedir. İstilah olarak ise; “Selâmet, esenlik, kurtuluş, maddî ve manevî her türlü zarardan, kötülüklerden uzak kalma, dünyevî musibetlerden ve ahiret azabından kurtulma” anlamları ile birbiriyle karşılaşan Müslümanların “sevgi, dostluk, iyi niyet ve dileklerini” ifade etmek üzere kullandıkları bir paroladır. Kullanım olarak da; “Selâmun Aleyküm” veya “es-Selâmu Aleyküm” şeklinde bir dua cümlesi kalıbındadır. Bu da karşılıklı tahiyye ve iltifattır.⁶¹ Bilindiği gibi “İslâm” kelimesi de aynı kökten gelmekte olup, Lügât olarak; “Bağlanmak, itaat etmek, teslim olmak, esenlik ve barış içinde bulunmak” anlamlarına,⁶² terim olarak ise; “Dil ve kalp ile Allah’a teslim olup, kaza ve takdire razı olmak, fiilleri ile teslimiyetini gösterecek işler yapmak” anlamına gelmektedir.⁶³ Bu da bize İslâm ile selamın özdeşleşmiş olduğunu göstermektedir. Bu sebeple aralarında selamı kullanmak⁶⁴ Müslümanlar için Kur’an’da emredilen kesin bir hüküm,⁶⁵ bu parola mahiyetindeki selamı veren ve alanları İslâm müntesibi olarak görmek kat’î bir yargı⁶⁶ olarak karşımıza çıkmaktadır. Yani bu, Müslümanlar için nerede bulurlarsa bulunsunlar birbirlerini tanımaları, bu sayede birbirlerine bağlanıp yardımcı olmalarını temin edecek bir paroladır. Bu sebeple uygulamada aralarında bu selamı nasıl kullanacakları,⁶⁷ önce kimin kime selam vereceği,⁶⁸ hangi kelimelerle bunları gerçekleştirmeleri gerektiği⁶⁹ Hz. Peygamber (s) tarafından ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

4. Râşid Halifeler Döneminde Kullanılan Özel İz ve İşaretler

Hz. Peygamber (s) dönemi ile ilgili bu kadar örnek verdikten sonra Râşid Halifeler döneminde de bu uygulamaların aynen devam ettiğini söylememiz gerekecektir. Bir ilave konu olarak; genişleyen İslâm toprakları, karşılaşılan farklı

⁵⁷ Fîrûzabâdî, Mecdu’d-Din Muhammed b. Yâkub, (v.816/1413), el-Kâmûsü’l-Muhît, Dâru İhyâi’l-Turâsî’l-Arabî, Beyrut, 1997, II/1478.

⁵⁸ Râğîb, el-İsfehânî, Müfredât Elfâzî’l-Kur’an, s.270.

⁵⁹ Râğîb, el-İsfehânî, Müfredât Elfâzî’l-Kur’an, s.270.

⁶⁰ İbn Manzûr, Ebû’l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensârî, (v.771/1369), Lisânu’l-Arab, c. I-VI, Beyrut, 1410/1990, VI/342.

⁶¹ Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur’an Dili, Eser Yay., 1979, II/1408; Çağrıncı, Mustafa, “Selam”, İFAV Ansiklopedisi, İstanbul, Trz., IV/100; Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yay., c. I-XVIII, İstanbul, 1993, IX/398.

⁶² İbn Manzûr, Lisânu’l-Arab, VI/345.

⁶³ İsfhânî, Müfredât Elfâzî’l-Kur’an, s.270.

⁶⁴ Nisâ, 4/86.

⁶⁵ Nûr, 24/27, 61.

⁶⁶ Nisâ, 4/94.

⁶⁷ Ebû Dâvûd, Edeb, 143, Libas, 28; Tirmizî, İsti’zan, 2, 28

⁶⁸ Buhârî, İst’izan, 4, 5, 6, 14; Müslim, Selam, 14; Tirmizî, İst’izan, 8, 15, 18; Ebû Dâvûd, Edeb, 137, 144, 148, 150.

⁶⁹ Buhârî, İsti’zan, 22, Müslim, Selam, 6, 13; Ebû Dâvûd, Edeb, 143, 149; Tirmizî, İsti’zan, 12; Mâlik, Muvatta, Selâm, 3.

millîyetler ve bunların örf ve âdetleri sebebiyle toplumda Müslim-Gayr-i Müslim ayırımı yapılabilmesine yönelik olarak gerçekleştirilen bazı uygulamaları zikretmekle yetineceğiz. Hz. Ömer döneminde devlete ait silahlara resmî damga vurulmuştu. Devlete ait atların ve develerin kalçalarına kızgın demir damga ile “Sadaka” veya “Udde” kelimesi basılıyordu.⁷⁰ Bu uygulama bütün herkese bu işaret ile bir haber verme işlemi oluyordu. Hz. Ömer döneminde dikkat çekici bir uygulamadan bahsedilmektedir. Buna göre devlet Hıristiyan vatandaşlarına vergi ödeme dönemlerinde kurşundan mamul özel mühür hazırlanmış ve vergisini ödeyen tebaanın boynuna taktırmıştır. Bu bir tür nişâne olmuştur. Yani bir işaret şeklinde herkesin o kimselerin vergisini ödediği haberini almış olmaları ve bir karışıklık ve haksızlığın meydana gelmemesi temin edilmiştir.⁷¹

Hz. Ömer döneminde ehl-i zimmet ile yani İslâm toplumunda yaşayan gayr-i Müslimler ile Müslümanların birbirlerinden hemencecik ayırt edilebilmeleri ve bu sayede de her türlü haksızlık ve yanlışlığın önüne geçilebilmesi için giyim kuşam ve üzerlerinde durumlarını gösterecek alametler taşımaları şart koşulmuştur. Başlarına taktıkları “Kalansuve”, bellerine bağladıkları “Zu'n-nar” isimli kuşak, binitlerine taktıkları tahtadan alametleri kullanmaları zorunlu olmuştur. Bu sayede onlar ilk bakışta Müslümanlardan ayırt edilmiş ve olumsuzlukların ortaya çıkması engellenmiş oluyordu.⁷² Onlar için önceden de kullandıkları bu şekilde bir giyim tarzı zorlanırken, Müslümanların giyim tarzı gibi giyinmeleri yasaklanmış ve saçlarının önünde bir tutam kâkül bırakmaları emredilmiştir.⁷³ Hatta sokağa çıktıklarında boyunlarında, elbiselerinin iç tarafında haç işaretlerini çıkartmamaları istenmiştir.⁷⁴ Bu kesime bu bahsi geçen giysi ve alametleri üzerlerinde taşımaları zorunlu kılınmışken, Müslümanlara da bunları giymeleri yasak edilmiştir.⁷⁵ Ama Barthold bunun kesin bir uygulama noktasına varmadığı kanaatindedir. O, Hıristiyan memurların da zaman zaman Müslümanlar gibi giyindikleri hatta bununla övündükleri bu sebeple toplumda bunlara karşı taaruzların oluştuğunu aktarmaktadır.⁷⁶

⁷⁰ Avn, el-Fennü'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.126-127.

⁷¹ Ebû Yûsuf, Yâkub b. İbrahim (v.182/798), Kitâbü'l-Harâc, Kâhire, 1396, s.137; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, (v.224/838), Kitâbü'l-Emvâl, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1408/1988, s.66.

⁷² İbn Kayyim, Ahkâmü Ehli'z-Zimme, Thk: Subhi Sâlih, c. I-II, Beyrut, 1983, I/236; Hamîdullah, Muhammed, “İslâm'da Devletler Hukûku”, İİED., Ter: Abdulkadir Şener, Ankara, 1977, s.299; Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, s.137.

⁷³ İbn Kayyim, Ahkâmü Ehli'z-Zimme, I/236.

⁷⁴ Belâzurî, Fütûh, s.178.

⁷⁵ Vâkîdî, Fütûhü's-Şam, c. III, Mısır, 1935, II/159; Cehşiyarî, Muhammed b. Abdus b. Abdillâh el-Kûfî, (v.331/942), Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, Kâhire, 1938, s.19; Taberî, Târîh, IV/158; İbnü'l-Esir, Kâmil, II/500; Şiblî, Nu'mânî, Bütün Yönleri ile Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Ter: Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul, 1986, I/235; Öztürk, Levent, İslâm Toplumunda Hıristiyanlar, İstanbul, 1998, s.219.

⁷⁶ Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, İlavelerle Ter: M. Fuad Köprülü, DİB. Yay., Arcan Matbaacılık, Ankara, 1984, s.17.

B. ÖZEL İZ VE İŞARET OLARAK BAYRAK KULLANIMI

1. Bayrak Kavramı

Bayrak, bir milletin, topluluğun, devletin, askerî birliğin veya kuruluşun işareti ya da alâmeti mahiyetinde olan, bir mızrak parçası veya gönderin ucuna asılan kumaş parçası, tuğ, râyet demektir.⁷⁷ İnsan toplulukları kendilerini ifade etmek istedikleri ilk andan itibaren bu şekilde alâmetler kullanmışlardır. Bu bayraklar kullanım açısından da kendilerine manalar yüklenmiş nesnelere olmuş, renkleri, şekilleri ve sallanış yönleri farklı manalara gelecek şekilde kendi içlerinde anlamlandırılarak bir nevi haberleşme aracı olarak kullanılmışlardır. Örneğin, Hun İmparatorluğu'nda haberleşme aracı olarak elçi ve ulakların dışında askerî haberleşmede sembol ve işaretler de kullanılmıştı. Bunlar; bayrak, davul, boru ve oktur. Özellikle orduda, gece davul ve boru, gündüz bayraklar kullanılmıştı. Gündüzleri savaş karargâhından kalkan bayrağa göre o bayrağa sahip birlik saldırıya geçmekteydi.⁷⁸ Bayrağın sallanış yönü birliğin hareket yönünü,⁷⁹ bayrağın rengi ise o bayrağa sahip birliğin hareket edeceğini göstermekteydi. Aynı zamanda her yön kutsal bir rengin sembolik anlamını taşımaktaydı. Birliklere ise buldukları konuma uygun bayrak verilmekteydi. Kuzeydeki birliklere kara, güneydekilere kırmızı, doğudakilere mavi ve batıdaki birliklere beyaz bayrak verilmekteydi. Aynı şekilde birliklerin atları da bayraklarda olduğu gibi renklerine göre dört bölüme ayrılmıştı. Savaşlarda ordu, düşmanı dört taraftan kuşatarak kare içine almakta karenin her bir yönünde aynı renkte atlar bulunmaktaydı. Bu kuşatmada kuzeydeki birliğin atları kara (yağız) doğudaki birliğin atları demir rengi (göğümsü) güneydeki birliğin atları al (doru) ve batıdaki birliğin atları da ak (beyaz) idi. Karargâh bayrak ve atların rengine göre savaşın gidişatı hakkında fikir vermekte ve duruma göre bayraklarla emir verilmekteydi. Geceleri ise davulların üç defa çalmasıyla ordu harekete geçiyor ve boruların çalmasıyla ordu duruyordu. Savaşlarda davul, bayrak ve borularla haberleşme sistemi tarih boyunca tüm devletlerde görülmüştür.⁸⁰

2. Cahiliye Araplarında Bayrak Kullanımı

Aynı şekilde bir alâmet olarak bayrak öteden beri Arap kabileleri arasında da kullanılıyordu.⁸¹ Her kabile için kendi tayin ettikleri bayrak ve sancakları mevcuttu. İslâmî dönemde bunlardan bazıları oldukları hal üzere bırakılmışken bazıları ise değiştirilmiştir. Oldukları hal üzere bırakılmasının sebebi, öteden beri o bayrak ve sancakların ifade ettiği mananın tüm Araplar tarafından biliniyor

⁷⁷ Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, s.122; Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., İstanbul, 1992, V/247.

⁷⁸ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000, VI/83.

⁷⁹ Gabain Annemarie Von. Acta Orientalia Hung. Renklerin Sembolik Anlamları, Türkoloji Dergisi, Türkoloji Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, c. III, Sayı: 1, 1968, s.108-113.

⁸⁰ Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, VI/83.

⁸¹ Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., V/248.

olmasıdır. Bu bir haber verme, bir ilân, karşıdakilere bir mesajdı. Hatta bunun için bazı kabileler değişik manalara gelen birden fazla sancak ve bayrak kullanmışlardır. Parola olarak ifade edilebilecek değişik renk ve şekillerdeki flamları farklı durumlarda farklı olarak kullanıyorlar ve şifreli bir mesajlaşmayı yapmış oluyorlardı. Ka'b b. Amr kabilesinin iki, Benî Müzeyne'nin üç, Cüheyne kabilesinin dört, Benî Eşca'nın iki, Benî Süleym'in üç, Eslem kabilesinin iki bayrak veya sancakları vardı. Evs ve Hazrecilerin yeşil ve kırmızı renkte farklı bayrakları mevcuttu.⁸² Görüldüğü üzere bayrak cahiliye devrinde de savaşa katılan kabilenin vazgeçilmez alâmeti veya sembolü sayılırdı. Bazı araştırmacılara göre Araplar, bayrak taşıma âdetini çeşitli vesilelerle ilişki halinde oldukları Rum veya Farslardan almışlardır.⁸³

Ukâb, o dönemlerde sancak demektir. Cahiliye Arapları arasında bu vazife Ümeye Oğulları adına Ebû Süfyân b. Harb tarafından idare ediliyordu. Bu vazifeyi elinde bulunduran kimse, bir harp ilânı halinde sancağı çıkarırdı. Şayet Nedve Kurulu bir kumandan üzerinde mutabık kalırsa, Ukâb adını taşıyan bu sancak ona teslim edilirdi. Aksi halde sancak muhafızı kumandan olarak kalırdı.⁸⁴ Livâ ise, sancakla ilgili askerî bir vazife idi. Bir yere asker sevk olunacağı zaman bu görevi üstlenen kimse bayrağı uygun bir yere dikerdi. Savaşçılar, etrafına toplanırdı. Bu vazife, Abdu'd-Dâr evladından intikal ile gelmiştir.⁸⁵ Cahiliye zamanında toplum nezdinde şerefli sayılan işler ve rütbeler, belirli kabileler arasında paylaşıldığından, Mekke'de Sancak taşıma ve muhafaza etme görevi kabile kuşakları arasında veraset yoluyla devam eder, kabile içerisinde liderlik vasıflarına sahip olan, bu görevi üstlenirdi.⁸⁶ Son dönemde Abdu'd-Dâr Kabilesi'nin adına bu vazifeyi Osman b. Talha yürütüyordu.⁸⁷

3. Hz. Peygamber (s) Döneminde Bayrak Kullanımı

Bayrak ve sancakların Müslümanlar nezdinde de önemi büyük olmuştur. Bayrak, orduya yol göstermiş, askerler onun altına sığınmışlar, onun etrafında savaşmışlar, sefer ve savaş esnasında göklerde taşımışlar ve üzerine "Lâ ilâhe illallah Muhammedün Rasûlullah" ibaresini yazmışlardır.⁸⁸

Hz. Peygamber (s) cahiliye döneminde mevcut bulunan bayrakları kullanma geleneğini, hicret yürüyüşü de dâhil, katıldığı savaşlarda ve gönderdiği seyyelerde terk etmeden hep devam ettirmiştir.⁸⁹ İlk defa olarak hicretten sonra

⁸² Vâkıdî, Meğâzî, III/897; İbn Sa'd. Tabakât, II/150.

⁸³ Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ter: Zeki Meğamiz, Sad: Mümin Çelik, Üçdal Yay., İstanbul, 1966, I/242; Avn, el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.82.

⁸⁴ Alûsî, Mahmut Şükri, Bülûğü'l-Ereb fi Ma'rifeti'l-Ahvâli'l-Arab, Beyrut, Trz., I/249.

⁸⁵ İbn Hişâm, Sîre, I/122; Belâzurî, Ensâb, I/53; Zeydan, Corci, İslâm, I/241; Miras, Kâmil, Tecrid-i Sarih Tercümesi, Ankara, 1980, 6/26.

⁸⁶ Avn, el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.33-34.

⁸⁷ Alûsî, Mahmut Şükri, Bülûğü'l-Ereb, 1/249.

⁸⁸ Avn, el-Fennü'l-Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.83.

⁸⁹ Buhârî, Cihâd, 119, Fedâil, 9; Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DîA., V/248.

yedinci ay içerisinde Hz. Hamza'nın komutasında Sîfû'l-Bahr'e göndermiş olduğu birliğe bayrak tayin etmiş ve kendilerine teslim etmiştir. Beyaz renkteki bu bayrağı Ebû Mersed b. Kennâz b. Husayn taşımıştır. Ebû Mersed, muhacirlerden, uzun boylu, gür saçlı, birliğin içerisinde en babayiğit olanların başında gelmekte idi.⁹⁰ Bu birlikten hemen sonra Râbiğ'a gönderilen ikinci birlik için Ubeyde b. Hâris kumandan tayin edilmiş ve onun için de beyaz bir bayrak bağlanmış, bayrağı da Mistah b. Usâse taşımıştır.⁹¹ Artık bundan sonra yapılan tüm askerî seferler için bayrak bağlanması vazgeçilmez bir uygulama olarak devam edip gitmiştir.

Bedir Savaşı'nda İslâm ordusu üç sancak edinmişti. Birisi beyaz, diğeri ikisi siyah idi. Beyaz sancağı Mus'ab b. Umeyr, siyah sancaklardan ismi Ukâb olanı Hz. Ali, diğeri ise Sa'd b. Muâz taşımıştır.⁹²

Bir alâmet ve kimin kim olduğunun anlaşılması için Hz. Peygamber (s) her kabileye ayrı ayrı bayrak ve sancak belirler ve bunları da o kabilenin önde gelen temsilcilerine verirdi. Aslında bu hem içeride hem de dışarıda bulunan kimseler için verilen bir mesaj bir haber niteliğindedir. Huneyn Gazvesi'nde o döneme kadar en çok sayıda kabile İslâm ordusunda yer almıştı ve onların hepsi için ayrı sancak ve sancaktar tayin edilmişti. Bunlardan, Muhacirlerin sancağını Hz. Ali, Sa'd b. Ebî Vakkâs ve Hz. Ömer, Hazreclilerin sancağını Sa'd b. Ubâde, Esvlilerin Üseyd b. Hudayr, Abdu'l-Eheş'in bayrağını Ebû Naile, Benî Hârise'nin bayrağını Ebû Burde b. Niyâr, Benî Zafer'in bayrağını Katâde b. Nu'man taşıyordu. Aynı şekilde bunlardan başka en az on sekiz kabile için daha ayrı bayrak, sancak ve sancaktar tayin edilmiştir.⁹³ Bu şekilde bir alâmet ve mesaj olan bayrağı o toplum adına kimin taşıyacağı dışarıya karşı verilecek imaj açısından da, içeridekilerin moralleri açısından da son derece önemli olmuştur. İslâm ordularında bayrak ve sancakları Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Hamza, Talha b. Ubeydullah Abdullah b. Revâha, Hâlid b. Velîd, Sa'd b. Ebî Vakkâs gibi önde gelen, tanınan sahâbiler taşımışken müşrik Araplar içinde hep önde gelen, güçlü, kuvvetli kimseler taşımışlardır.⁹⁴ Bu tanınmış sahâbiler ve önde gelen kabile temsilcilerinin dışında o günün toplumu açısından üstün özellikleri ile tanınan kimselere de bu görev verilmiştir. Mesela, Benî Kilâb'dan Dahhâk b. Süfyân Medine de oturan, tek başına yüz süvariye denk sayılan namılı bir babayiğit olarak tanınırdı. Hz. Peygamber (s) onu sancaktar yapmış, Benî Kilâb'a da elçi tayin etmişti.⁹⁵ Benî Uzre kabilesinden Zeml b. Amr Medine de Müslüman olunca da Hz. Pey-

⁹⁰ İbn Hişâm, Sîre, II/245; Vâkıdî, Meğâzî, I/9-11; İbn Sa'd, Tabakât, II/6.

⁹¹ İbnü'l-Esir, Kâmil, II/111.

⁹² İbn Hişâm, Sîre, II/263; İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, I/246; İbn Kesîr, Bidâye, III/260.

⁹³ İbn Hişâm, Sîre, IV/82, Vâkıdî, Meğâzî, III/895; İbn Sa'd, Tabakât, II/150; Taberî, Târîh, III/27.

⁹⁴ İbn Hişâm, Sîre, IV/82, 93, Vâkıdî, Meğâzî, III/895, 907; İbn Sa'd, Tabakât, II/8, 9, 150, 154; Taberî, Târîh, III/27, 61, 130

⁹⁵ Vâkıdî, Meğâzî, III/973; İbn Sa'd, Tabakât, II/160; İbn Hacer, el-İsâbe, II/206; İbn Abdi'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, (v.463/1071), el-İstîâb fi Ma'rifeti'l-Ashâb, Thk: Ali Muhammed el-Becâvî, c. I-IV, Kâhire, Trz., II/742; İbnü'l-Esir, Üsdü'l-Gâbe, III/47.

gamber (s) onu kavmine elçi olarak gönderirken yanına bir alâmet olarak sancak verdi ve ona kavmine ulaştırması için bir yazı yazdırdı.⁹⁶ Yazdırdığı yazı şöyle idi:

“Bismillâhirrahmânirrahîm

Allah Rasûlû Muhammed tarafından Zeml b. Amr'a ve yanında bulunan Müslüman kişilere hususi olarak yazılmıştır. Ben onu bütün kavmine gönderdim. Müslüman olan Allah dininin cemaatine tabi olmuştur. Müslüman olmaksızın kaçınanlara ise iki ay süre tanınmıştır. Buna Ali b. Ebî Tâlib ve Muhammed b. Mesleme şâhittir.”⁹⁷

Uhud Savaşı'nda Hz. Peygamber (s) müşriklerin bayrağını kimin taşıdığını sormuş, kendisine müşriklerin bayrağını Benî Abdu'd-Dâr'ın taşıdığı haber verilince *“Biz ahde onlardan daha çok bağlıyız, Mus'ab b. Umeyr nerede?”* diye sormuş, Mus'ab gelince de bayrağı ona vermiştir.⁹⁸ Benî Abdu'd-Dâr'dan olanlar müşriklerin sancaktarları idi. Onlar bunu büyük bir şeref ve alâmet olarak görüyorlardı. Ebû Süfyân, Uhud savaşında onları gayrete getirmek için *“Bedir'de de bayrağı siz taşımıştınız, başımıza felaket geldi; bu sefer bayrağı başkası taşıсын. Milletler için bayrak önemlidir, onunla kâim ve zâil olurlar!”* dediğinde ona itiraz etmişler ve sancağın hakkını vereceklerini, bunu bütün herkese göstereceklerini söylemişlerdi.⁹⁹ Uhud Harbi'ndeki mağlubiyetin akabinde hem Müslümanların moralini düzeltmek, hem müşriklere her şeyin bitmediği, Müslümanların kesin bir yenilgiye maruz kalmadıkları mesajının verilmesi, hem de civar kabileler arasında Müslümanların imajının menfi bir duruma düşmemesi için bir ilân ve saygınlık gösterisi olarak düzenlenen Hamrâu'l-Esed Seferi'nde bayrağı Hz. Ali veya Hz. Ebû Bekir taşımıştır.¹⁰⁰ Hz. Peygamber (s)'in bayrağı özellikle Hz. Ali veya Hz. Ebû Bekir'e taşıtmasında imaj açısından büyük manalar vardı. Zira Hz. Ali de Hz. Ebû Bekir de Müslümanların ileri gelen, önde şahsiyetlerindendi, dimdik ayakta idiler. Bu, *“Müslümanlar Uhud'da büyük bir mağlubiyet almamışlardır!”* demenin bir ifadesi idi.

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi bayrakların renkleri farklı manalar ifade etmekte ve çeşitli amaçlar için değişik renklerde bayraklar kullanılmakta idi. Hz. Peygamber (s) de beyaz, siyah, sarı, kırmızı vs. renklerde bayraklar kullanmış, bunların hepsi farklı manalar ifade etmiştir.¹⁰¹ Bunlardan beyaz bayrak barışa, savaş yapılmaksızın anlaşılacak istendiğine, siyah bayrak ise olumlu cevap alınamaz ise savaşılacağına işaret ederdi. Mesela; Hz. Peygamber (s) bir seriye

⁹⁶ İbn Sa'd, Tabakât, I/332; İbn Abdi'l-Berr, İstiâb, II/564.

⁹⁷ Hamîdullah, Muhammed, el-Vesâikü's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, 2. Bsk., Beyrut, 1969, s.79.

⁹⁸ Vâkıdî, Meğâzî, I/225; İbn Sa'd, Tabakât, II/40.

⁹⁹ İbn Hişâm, Sîre, III/72; Taberî, Târîh, III/16; İbnü'l-Esîr, Kâmil, II/152; İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, II/9.

¹⁰⁰ Vâkıdî, Meğâzî, I/336; İbn Sa'd, Tabakât, II/49; İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, II/37.

¹⁰¹ Kettânî, et-Terâtibü'l-İdâriyye, II/77-84.

gönderdiğinde onun asıl amacı İslâm'ı haber vermek ve dâvet etmek, eğer kabul etmezlerse cizye almak, bunu da kabul etmezlerse savaşmak olduğu genel ilkesinden hareketle şu rivayetleri değerlendirdiğimizde bunu daha iyi anlarız. O, gönderdiği ordulara genelde bir beyaz bir de siyah bayrak verirdi. Yemen tarafına Kays b. Sa'd b. Ubâde komutasında gönderdiği orduya bir beyaz bir de siyah bayrak vermişti.¹⁰² Aynı şekilde Hz. Ali, Fûls putunu yıkmak üzere Tayy kabilesi üzerine bir birlikle gönderildiğinde Hz. Peygamber (s) ona da bir beyaz ve bir siyah sancak ve bayrak vermişti.¹⁰³ Belki de bunun manası önce sulh olarak getirilen "*Haberleri dostça dinleyin!*" manasında ki beyaz bayrak, "*Bunu kabul etmez iseniz savaşılacaktır!*" manasındaki siyah bayraktır. Bu uygulama O'nun sıkça müracaat ettiği bir yöntem olmuştur.

Son olarak şu bilgileri de aktarmayı uygun görüyoruz; önceden ifade ettiğimiz gibi Mekke Fethi için yapılan hazırlıklar son ana kadar gizli tutulmuş, hatta Medine'den ayrıldıktan sonra yolda bile nereye gidildiği kimseye söylenmemişti. Uyeyne b. Hısn, Necd'de ev halkının yanında iken Hz. Peygamber (s)'in birçok Arap kabilesini de yanına alarak sefere çıkma hazırlığı yaptığı haberini alır almaz, kavminden bazı kimseleri de alarak hemen harekete geçti ve Medine'ye geldi. Ama Hz. Peygamber (s)'in iki gün önce ayrıldığını öğrendi. Arkasından yettiği Hz. Peygamber (s)'e "*Yâ Rasûlallah! Senin bir tarafa gideceğini haber aldım, geldim. Ben sizde savaş halini görmüyorum! Ne çekilmiş sancak ne de bayraklar görüyorum! Yoksa umreye mi gidiyorsunuz? Ama üzerinizde ihramlarınızı da görmüyorum!*" dedi. Hz. Peygamber (s) "*Allah nereye gitmemizi dilerse oraya gideceğiz.*" dedi ve Uyeyne b. Hısn'da orduya katıldı.¹⁰⁴ Sancak ve bayrak açılmamasının gizliliğin bir tedbiri olduğu açıktır. Uyeyne'nin ifadesinden de anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber (s) tüm gazve ve seriyyelerde sancak ve bayrakları birer haber verme unsuru olarak mutlaka kullanırdı. Hz. Peygamber (s) belli bir mevkiye vardığında artık nereye gidileceğini ilân etmek için bayrakların çekilmesi emrini verdi. Kudayd mevkiinde sancak ve bayraklar çekildi. Her kabileye bayrak ve sancaklarını verdi, her kabile de kendi sancaklar ve bayraklarına bunları verdiler.¹⁰⁵ Bu rivayette de bayrağın bir haberleşme aracı olarak kullanıldığını rahatlıkla görmekteyiz.

4. Râşid Halifeler Döneminde Bayrak Kullanımı

Hz. Peygamber (s) döneminden sonra halifelerin de konu ile ilgili tutumları değişmemiş, aynı işleyiş devam etmiştir. Daha ilk andan itibaren Hz. Ebû Bekir bu uygulamayı devam ettirdiğini göstermiştir. İrtidat edenler üzerine gönderdiği orduyu on iki birliğe ayırıp, her birliğin komutanına ayrı ayrı birer bayrak vermiş-

¹⁰² İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, II/255; İbn Kayyim, Zâdü'l-Meâd, III/60.

¹⁰³ Vâkıdî, Meğâzî, III/984; İbn Sa'd, Tabakât, II/164; İbn Seyyidi'n-Nâs, Uyûn, II/207.

¹⁰⁴ Vâkıdî, Meğâzî, II/802-804.

¹⁰⁵ Vâkıdî, Meğâzî, II/804; İbn Sa'd, Tabakât, II/135.

ti.¹⁰⁶ Hz. Ömer de merkezden gönderdiği orduların komutanlarına, bir mızrak veya sopaya bağladığı sancağı bizzat verirdi. Kimi zaman hilâfet merkezinden uzak yerde tayin ettiği komutanına da sancak göndermişti. Halife genellikle sancağı mescide, evinin önüne veya şehir dışında geniş bir alana diker, sonra halkı ve orduyu etrafına toplar ve komutanı tayin edip sancağı ona teslim ederdi. Nitekim Sa'd b. Ebî Vakkâs'ın Irak tarafına gönderilecek ordunun başına komutan tayin edilme ve gönderilme süreci böyle gerçekleşmişti.¹⁰⁷ Hz. Ömer döneminde kuralları belirlenmiş ve düzenli hale gelen ordu ve komutanlar kullandıkları sancakları aynı zamanda tıpkı Tekbir'de olduğu gibi parola olarak kullanma yöntemlerini de kurallara bağlamışlardır. Taarruz için komutanlar sancak sallamışlardır. Nihâvend'de Nu'man askerlerine şöyle demiştir: *"Ben sancağımı üç defa sallayacağım. İlk defa salladığımda asker ihtiyacını görsün ve abdestini alsın. İkincisinde asker kılıcına veya ayakkabısının tasmaına baksın, kendini hazırlasın, durumunu düzeltsin. Üçüncü defa salladığımda inşaallah kimse kimseye bakmaksızın saldırınsın!"*¹⁰⁸

Hz. Ali döneminde de bayrak ve sancak taşıma işine büyük önem verilmiştir. O bu ehemmiyeti şu cümlelerle ortaya koymuştur; *"... Bayraklarınızı meyilli tutmayın ve yerinden oynatmayın, onları ancak iyi muhafaza eden, zorluklara dayanan, taşımaya layık olan, arkasında ve önünde kılıç sallayan yetenekli ve gözü pek kumandanlarınızın eline teslim edin!"*¹⁰⁹

Bayrağın değişik zamanlarda farklı anlamlar taşıdığını ifade etmiştik. Bununla ilgili farklı bir örnek olarak Hz. Ali'nin emri ile Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin şu uygulamasını da zikrederek konuyu burada tamamlayalım: Ebû Eyyûb el-Ensârî, kendileri ile savaşa başlamazdan evvel eline İslam bayrağını alarak Hâricîlere şöyle seslenmiştir: *"Bu bayrak altına gelenler ile aranızdan ayrılıp da Kûfe ve Medâine gidenler güvencede olacaktır, arkadaşlarımızı öldürenleri, cezalandırdıktan sonra kanlarınızı dökmek istemiyoruz."*¹¹⁰ Bu, değişik bir uygulama olarak bayrağın fonksiyonu bize göstermektedir. Yani *"kutsal kabul edilen bu İslam bayrağının altına giren kendisini kurtarmış olur!"* demek istemiştir. Bu söz bize bazı hadislerde* geçen kıyametteki Livâü'l-Hamd altında toplanma müjdesini hatırlatmaktadır.

¹⁰⁶ Avn, el-Fennü'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.80.

¹⁰⁷ Avn, el-Fennü'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, s.81-82.

¹⁰⁸ Ebû Yûsuf, Kitâbü'l-Harâc, s.70; Belâzurî, Fütûh, s.435; Taberî, Târîh, II/533; İbn Abdirabbih, İkdü'l-Ferîd, I/98.

¹⁰⁹ Taberî, Târîh, V/17.

¹¹⁰ Taberî, Târîh, V/86.

* Bu rivayetler için bkz. Tirmizî, Menâkıb, I; İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, (v.273/887), Sünen, nrş: Muhammed Mustafa el-A'zamî, c. I-II, Riyad, 1983, Zühd, 37; Dârimî, Ebu Muhammed Abdillâh b, Abdirrahman, (v.255/869), Sünenü'd-Dârimî, c. I-II, Thk: Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Kâhîre, 1966, Mukaddime, 8; Ahmed b. Hanbel, I/281, 295, III/14, 4.

SONUÇ

Bir toplumun sağlam köklere dayanması ve yüksek gelişmişlik düzeyine sahip olmasının birçok göstergesi vardır. Sosyal konuların yanı sıra devlet idaresi ve bu alan ile ilgili uygulamalar bu konuda en önemli verilerdir. Hz. Peygamber (s)'in inşa etmiş olduğu İslam toplumuna bu açıdan baktığımızda köklü bir yapılanma ve kuvvetli bir idare sisteminin temellendirilmesi ile işe başlanmış olduğunu görmekteyiz. Yani Hz. Peygamber (s) sadece yeni tevhid inancına dayanan bir toplum inşası ile yetinmemiş, sosyal hayat, kültür ve medeniyet sahalarının yanı sıra idare sistemi ile ilgili olarak da güçlü bir yapının temellerini atmıştır. Bu konuda mevcut işleyişlerden istifade ettiği gibi bunlara yeni işlemler de ilave etmiştir. Diyebiliriz ki; Müslümanların oluşturduğu her topluluk, sağlam bir kültür, medeniyet ve idare sisteminin oluşturulması için gayret göstermelidir. Hz. Peygamber (s)'in hayatından bu alanlarla ilgili birçok örnek verilebilir.

Elbette O'nun temel hedefi tevhid inancını, evrensel bir lisân, zamanlar ötesi bir tarz ile kendinden sonraki insanlara sunmaktı. Ama biz görüyoruz ki onun uygulamalarında sosyal hayat, kültür-medeniyet ve idare sistemi ile alakalı mevcut yapıların devam ettirilmesi, ilave olarak birçok yeniliğin hayata geçirilmesi söz konusudur. Bu, tüm İslam toplumlarının kendi zaman, bölge, toplum ve idare hayatlarında örnek alacakları bir konudur. Mamafih İslam toplulukları, kuvvetli bir toplum ve devletin ihtiyaç duyduğu mevcut uygulamaları, çağdaş gereksinimleri, teknolojik ilerlemeleri, askerî ve idarî güvenlik tedbirlerini edinmek ve geliştirmek zorundadır. Bu çalışmamızda incelediğimiz parola ve bayrak kullanımı da iddiamızla ilgili örnek bir uygulama arz etmektedir. Yukarıda görüldüğü üzere Hz. Peygamber (s) haberleşme, istihbarat ve askerî güvenlik gerekçeleri ile parola kullanmıştır. Bunu yaparken cârî olan uygulamalardan bazılarını aynen devam ettirmiş, bazı yeni uygulamaları da ortaya koymuştur. Toplumların kendisini ifade ettikleri, kutsallık atfettikleri ve sembol durumundaki bayraklar konusunda da mevcut anlayışları kabul ederek devam ettirmiş, yeni uygulamalar da sergilemiştir. O'nun bu tutumunu her konuda olduğu gibi kendisini adım adım takip eden Râşid Halifeleri de devam ettirmişlerdir.

Kaynaklar

- » Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm San'ânî, (v.211/826), el-Musannef, nşr: Habiburrahman el-Azamî, Beyrut, 1970.
- » Ahmed b. Hanbel, (v.241/855), Müsned, Mısır, 1313.
- » Ahmet Cevdet Paşa, (v.1312/1895), Kısâs-ı Enbiya ve Tevârih-i Hulefâ, Bedir Yay., İstanbul, 1981.
- » Alûsî, Mahmut Şükri, Bülûğu'1-Ereb fî Ma'rifeti'1-Ahvâlî'l-Arab, Beyrut, Trz.
- » Avn, el-Fennü'l- Harbî fî Sadri'l-İslâm, Dârü'l-Maârif, Mısır, 1961.
- » Barthold, W., İslâm Medeniyeti Tarihi, İlavelerle Ter: M. Fuad Köprülü, DİB. Yay., Arcan Matbaacılık, Ankara, 1984.
- » Bedrüddin Aynî, Umeddü'l-Kari, Beyrut, Trz.
- » Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, (v.279/892), Ensâbü'l-Eşraf, nşr: Suheyl Zekkâr-Riyad Ziriklî, Beyrut, 1996/1417.
- » Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn Ebû Ali (v.458/1066), Delâilü'n-Nübüvve, nşr: A. Kal'aci, Beyrut, 1985/1405.

- » Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail, (v.256/870), el-Câmiu's-Sahih, Dimaşk, 1992.
- » Canan, İbrahim, Kütüb-i Sitte Tercüme ve Şerhi, Akçağ Yay., İstanbul, 1993.
- » Cehşiyarî, Muhammed b. Abdus b. Abdillâh el-Küfî, (v.331/942), Kitâbü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb, Kâhire, 1938.
- » Çağrırcı, Mustafa, "Selam", İFAV Ansiklopedisi, İstanbul, Trz.
- » Dahlan, Ahmed b. Zeynî, (v.1304/1925), es-Sîretü'l-Muhammediyye ve'l-Âsârü'n-Nebevîyye, Beyrut, Trz.
- » Dârimî, Ebu Muhammed Abdillâh b. Abdirrahman, (v.255/869), Sünenu'd-Dârimî, Thk: Abdullâh Hâşim Yemânî el-Medenî, Kâhire, 1966.
- » Diyarbekrî, Hüseyin b. Muhammed b. el-Hasen, (v.990/1582), Tarîhü'l-Hamîs fî Ahvâlî Enfesi Nefîs, Beyrut, Trz.
- » Doğan, Mehmet, Büyük Türkçe Sözlük, Ülke Yay., 10. Bsk., İstanbul, 1994.
- » Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, (v.275/888-89), Sünen, Hims, 1969/1388.
- » Ebû Nuaym el-İsfehânî, (v.430/1038), Delâilü'n-Nübüvve, Haydaraba, 1369.
- » Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm, (v.224/838), Kitâbü'l-Emvâl, Beyrut, Dârü'l-Fıkr, 1408/1988.
- » Ebû Yûsuf, Yâkub b. İbrahim (v.182/798), Kitâbü'l-Harâc, Kâhire, 1396.
- » Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, Hak Dini Kur'an Dili, Eser Yay., İstanbul, 1979.
- » Fîrûzabâdî, Mecdu'd-Din Muhammed b. Yâkub, (v.816/1413), el-Kâmûsü'l-Muhîf, Dâru İhyâ'it-Turâsî'l-Arabî, Beyrut, 1997.
- » Gabain Annemarie Von. Acta Orientalia Hung. Renklerin Sembolik Anlamları, Türkoloji Dergisi, Türkoloji Dergisi, Ankara Üniversitesi, Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, c. III, Sayı: 1, 1968, s.108-113.
- » Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh en-Nisâburî, (v.405/1015), Müstedrek, c. I-IV, Riyad, Trz.
- » Halebî, Ali b. Burhanüddin, (v.975/1044), İnsânü'l-Uyûn fî Sîret-i Emînî'l-Me'mûn (es-Sîretü'l-Halebiyye), Mısır, 1380/1970.
- » Hamîdullah, Muhammed, "İslâm'da Devletler Hukuku", İİED., Ter: Abdulkadir Şener, Ankara, 1977.
- » ——— el-Vesaikü's-Siyasiyye li'l-Ahdî'n-Nebevî ve'l-Hilâfeti'r-Râşide, 2. Bsk., Beyrut, 1969.
- » İbn Abdî'l-Berr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed, (v.463/1071), el-İstiâb fî Ma'rifeti'l-Ashâb, Thk: Ali Muhammed el-Becâvî, Kâhire, Trz.
- » İbn Abdirabbih, Ebu Amr Ahmed b. Muhammed el-Endelusi, (v.327/938), Kitâb el-İkdü'l-Ferîd, Thk: A. Emin, A. Zeben-İ. Ebyari, 2. Bsk., Kahire, 1948.
- » İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım Ali b. Hasen b. Hibetullah, (v.571/1175), Tarihu Dimeski Kebîr, Thk: Ahmed Emin, Ahmed Zeynî, İbrahim el-Ebyarî, Kâhire, 1949.
- » İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Muhammed el-Küfî, (v.235/849), Musannef İbn Ebî Şeybe, Thk: Kemal Yûsuf, Riyad, 1409.
- » İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbuddin Ahmed b. Hacer el-Askalânî, (v.852/1313), el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe, Thk: Ali Muhammed el-Becavî, Kâhire, 1970.
- » İbn Haldun, Abdurrahman b. Muhammed el-Hadremiyetü'l-Mağribiyyi (v.808/1405), Tarihu İbn Haldun bi Kitâbî'l-İberî ve'd-Divânî'l-Mübtedei ve'l-Haber fî Eyyâmî'l-Arabî ve'l-Acemi ve'l-Berberî ve men Âsâruhum min Zevî's-Sultânî'l-Ekber, Menşûrâtu Müesseseti'l-A'lâli'l-Matbûat, Beyrut, 1981-1391.
- » İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed, (v.456/1063), el-Faslî fî'l-Milel ve'l-Ehvâl ve'n-Nihâl, Dârü'l-Maarife, 2. Bsk., Beyrut-Lübnan, 1975-1395.
- » İbn Hişâm, Ebu Muhammed Abdümelik, (v.213/828), es-Sîretü'n-Nebeviyye, Thk: Mustafa es-Sekkâ ve arkadaşları, Beyrut, 1966.
- » İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ebî Bekir, (v.751/1350), Zâdü'l-Meâd, Matba'a ve Mektebe Mustafâ el-Bâbî el-Halebî, Mısır, 1369/1950.
- » ——— Ahkâmü Ehli'z-Zimme, Thk: Subhi Sâlih, Beyrut, 1983.
- » İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâmuddin İsmâil, (v.774/1372), el-Bidâye ve'n-Nihâye, Beyrut, 1966.
- » İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineverî, (v.276/889), el-Maârif, Thk: Servet Ukkâşe, Dârü'l-Maârif, 4. Bsk., Kahire, Trz.
- » İbn Mâce, Muhammed b. Yezid, (v.273/887), Sünen, nşr: Muhammed Mustafa el-A'zamî, Riyad, 1983.
- » İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem el-Ensarî, (v.771/1369), Lisânu'l-Arab, Beyrut, 1410/1990.
- » İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd, (v.230/844), et-Tabâkâtü'l-Kübrâ, Beyrut, 1957.
- » İbn Seyyidi'n-Nâs, (v.734/1333), Uyûnu'l-Eser fî Fünûnî'l-Meğazî ve's-Şemâli ve's-Siyer,

- Dârü'l-Ma'rife, Beyrut, Trz.
- » İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâluddin Abdurrahman b. Ali (v.597/1200), el-Vefâ bi Ahvâli'l-Mustafâ, nşr: M. Abdülvâhid, Beyrut, 1966.
  - » İbnü'l-Esîr, İzzüddin Ali b. Ebi'l-Kerem, (v.630/1233), Üsdü'l-Ğâbe fi Ma'rifeti's-Sahâbe, 1390/1970.
  - » ——— el-Kâmil fi't-Târîh, Beyrut, 1385/1965.
  - » İmam Mâlik, Mâlik b. Enes, (v.179/795), el-Muvatta, nşr: Abdülbâki Muhammed F., Kâhire, 1951.
  - » Kettânî, Abdülhay, (v.1962), Nizâmu Hükümeti'n-Nebeviyye (et-Terâtîbü'l-İdâriyye) Dârü'l-Kütübi'l-Arabî, Beyrut, Trz.
  - » Köprülü, Orhan F., "Bayrak", DİA., İstanbul, 1992, V/247.
  - » Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed, (v.671-1273), el-Câmi li Ahkâmi'l-Kur'an, Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut, 1995.
  - » Mâverdî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habîb, (v.450/1058), el-Ahkâmü's-Sultâniyye ve'l-Âyâtü'd-Dîniyye, Kâhire, 1973.
  - » Mes'ûdî, Ebu'l-Hasen, Ali b. Hüseyin b. Ali, (v.346/957), Mürûcu'z-Zeheb ve Meâdinü'l-Cevher, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, el-Mektebetü'l-Asriyye, Sayda-Beyrut, 1988.
  - » Miras, Kâmil, Tecrid-i Sarih Tercümesi, Ankara, 1980.
  - » Müslim, Ebü'l-Hasen Müslim b. Haccâc, (v.261/874-75), el-Câmiu's-Sahih, nşr: Muhammed F. Abdülbâkî, Daru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1955.
  - » Ögel, Bahaeddin, Türk Kültür Tarihine Giriş, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.
  - » Öztürk, Levent, İslâm Toplumunda Hıristiyanlar, İstanbul, 1998.
  - » Râgîb, el-İsfehânî, Ebü'l-Kâsım, Hüseyin b. Muhammed (v.502/1108), Müfredât Elfâzi'l-Kur'an, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2004.
  - » Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, (v.606/1209), Mefâtihu'l-Gayb, Dâru Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1990.
  - » Semhûdî, Nureddin Ali b. Ahmed, (v.911/1505), Vefau'l-Vefa bi Ahbari'l-Mustafa, Thk: Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.
  - » Şiblî, Nu'mânî, Bütün Yönleri ile Hz. Ömer ve Devlet İdaresi, Ter: Talip Yaşar Alp, Hikmet Yay., İstanbul, 1986.
  - » Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr, (v.310/992), Tarihu't-Taberî (Tarihu'l-Rüsûl ve'l-Mülûk), Beyrut, Trz.
  - » Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre, (v.279/892), Sünen, Thk: Ahmed Muhammed Şâkir-Muhammed Fuâd Abdülbâkî İbrahim, es-Sünen, By., Trz.
  - » Vâkıdî, Ebu Abdurrahman b. Ömer, (v.207/882), Kitâbü'l-Meğazi, nşr: M. Jones, Beyrut, 1984.
  - » ——— -Fütühü's-Şam, Mısır, 1935.
  - » Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, (v.748/1347), Tarihu'l-İslâm, By., 1974.
  - » Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, (v.538/1143), el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzîl, Beyrut, 1977.
  - » Zeydan, Corci, İslâm Medeniyeti Tarihi, Ter: Zeki Meğamiz, Sad: Mümin Çelik, Üçdal Yay., İstanbul, 1966.